

A TERMÉSZET A NÉPHITBEN,

TEKINTETTEL A DOBSINAI BABONÁKRA ÉS NÉPMONDÁKRA.

IRTA

ÉS A DEBRECZENI KERESKEDELMI FELSŐBB TANINTÉZET RENDEZTE
TANÚLMÁNYI KÖRÚT ALKAMÁVAL DOBSINÁN FELOLVASTA

SZOJKA GYULA,

RENDES TANÁR A DEBRECZENI KERESK. FELSŐBB TANINTÉZETEN.

DEBRECZEN,

1884.

NYOMATOTT A VÁROS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN. — 849.

KLEIN SÁMUEL ÚRNAK

A DOBSINAI KÖZSÉGI ISKOLÁK IGAZGATÓJÁNAK

A DEBRECZENI KERESK. TANINTÉZET TANULMÁNY-
ÚTJA ÉRDEKÉBEN VALÓ FÁRADOZÁSÁÉRT

EMLÉKÜL ÉS HÁLÁUL

AJÁNlja

A SZERZŐ.

.... A néphit oly könyv, a melyet szeretettel és értelemmel olvasgatva, megösmarkedünk avval, a mit ősszüleink tudtak vagyis inkább sejtettek valami isteni lényről, a mit gondoltak, álmodtak, éreztek, vágytak. Ama néphiedelmekből megösmernjük vallásos hitöket és egész költészetöket, azt az öseredeti költészetet avval a csodásan mély értelmével és megindító gyermekdedségével.....

Hölgyeim! uraim! Uti társaságunkkal Dobsinára érve, programmunk azon ígérete, a mely szerint itt felolvasás tartandó, beváltásra vár. Beváltásának kellemes kötelessége engem illet, ezen város szülöttjét.

Tusakodtam magammal, hogy vajjon miről beszéljek. Arról-e, a miről tudós collegáim értekeztek Miskolczon és Rosnyón, a vasgyártásról, a papirgyártás történetéről vagy más ipari és kereskedelmi szakkérdésekről? Úgy vélekedtem, hogy jobb és érdekesebb, hogyha ezekről szakemberek előtt szólnak a szakemberek. Avagy az erdészet és a bányászat egyes helyi érdekű kérdéseit fejtegessem? Csak nem hozok baglyot Athénébe. Hisz ezekben, uraim, ezen kérdéseknek gyakorlati megoldásán épen Önök fáradsa fáradoznak. Igen, ha módot tudnék arra, hogyan kelljen ezen földnek — Dobsina földjének — kincseit, a melyek nem kalászáldásban, hanem a föld gyomrából napfényre hozott érczekben állanak, tízszeresen értékesíteni a város és lakói javára, akkor erről beszélni kötelességem volna. De ez oly problema, a melyet egyes ember okoskodásai meg nem oldhatnak.

Vagy talán társadalmi és politikai kérdéseket fejtegessek? Ebben meg ugyis benne vagyunk nyakig. Untig feszegetik a hírlapok. Aristokrata, demokrata, agrarius, reactionnarius, semita, antisemita, socialista, nihilista, anarchista, nationalista, spiritista, conservativ, liberalis, radicalis, clericalis, feudalís és

kitudja még mi minden — alis, banalis, immoralis, mindenképen fatalis holmik, a melyekről megvagyon írva, hogy a ki belőlök olvas, az csömört és unalmat olvas magának. El velök!

Én hadd beszéljek önöknek arról, a mire unszolnak gyermekemlékeim : megálmodott gyermekálmokról, elveszett gyermekhiedelmekről, régi regékről. Hadd beszéljek hegyeink-völgyeink elköltözött lakóiról, a népmondában élő szellemekről, törpékről, koboldokról, bányarémekekről, habléányokról, erdei tündérekéről! Mint gyermek bejárva szép szülőföldem hegyormait, völgykatlanjait, ősvadonjait és kincses bányáit, sokszor vártam, sejtettem, sőt látni véltem őket szent álmé-lattal, fojtott lélegzettel.

A mit a gyermekelme hisz, azt a férfiesz tagadja, a tudomány lerombolja. Az élet útját sírkövek jelölik, mindegyik alá temetve egy-egy édes remény, egy-egy ragyogó eszmény, egy-egy jámbor gyermekhiedelem, soha vissza nem jövendő, soha fel nem támadandó. Legfeljebb emlékek kísér az élet útján. A népek is ily életutat járnak. Művelődése első korában maga a nép is gyermek gyermekelmével; hisz hívő hittel, benépesít ifju képzelmével erdőt, mezőt, hegyet, völgyet, vizet, levegőt, eget. Szellemi nevelkedése későbbi korszakaiban naiv hiedelmei elvesznek. A felvilágosultság, a mely neki más szellemi és anyagi kárpótlást nyújt, nem tűri meg gyermekéveinek homályát és ezen homályban megfogant hiedelmeit. És ezen tűnő hiedelmekkel eltűnnek a bennök élt csodás lények is.

Itt a mi hegyeinknek is voltak szellemlakói, a mi patakjainkban is bukdostak fel s alá csábító habléányok, a mi rengetegekünk gyepágyain is játszadoztak aranyhintő tündérek, a mi bányáinkban is kísértettek emberbarát bányatörpék. A felvilágosodás szövétneke elriasztotta. Voltak, nincsenek. Öregeink még érintkeztek velök, ifjaink már alig tudnak róluk.

Erdőink rejtelmes homálya felderült. A jelen század harsogó szózata : világosság ! Az ember küzdött világosságért s megnyerte, harczba a balhit rémei ellen tudását vitte és evvel győzött. A homály lakói, a mondavilág szellemlényei honvesztetten elvonúltanak. Búcsúszót a bujdosóknak, a legyőzötteknek !

Ama szellemlényekről fogok hát beszélni, ugy a mint azok a nép babonáiban, regéiben és mondáiban élnek ; beszéllek továbbá azon szerepről, a melyet a természet egyes tárgyai és élőlényei visznek a néphitben és utalok majd azon vonásokra, a melyekből megtudhatjuk, a természetnek mely tárgyára vagy tüneményére vihető vissza a néphit egyes alakjainak eredete. Ne tartsák kicsinyesnek és hiábavalónak a jelen komoly felvilágosult időben ama mondák és babonák felelevenítését, azért hogy „nem igazak“ és azért, hogy alakjaik egy rég letűnt világnak elvonuló árnyai. A gyakorlatias irányu jelen embere is tanulhat belőlök. A néphit oly könyv, a melyet szeretettel és értelemmel olvasgatva, megösmarkedünk avval, a mit ősszüleink tudtak vagyis inkább sejtettek valami isteni lényről, a mit gondoltak, álmodtak, éreztek, vágytak. Ama néphiedelmekből megösmernék vallásos hitőket és egész költészetőket, azt az őseredeti költészetet avval a csodásan mély értelmével és megindító gyermekdedségével. Gazdag képzelemből fakadt gazdag költészet az. Csodás hatalom is az a képzelem ! Azért adatott az embernek, hogy könnyebbé tegye élte utjának fáradalmait, megédesítse szenvedéseit, kimeríthetetlen kincseivel betöltse hiányait. A kietlen pusztaságot és a kopár sziklát játékos tündérként behinti virágaival, az állatoknak, fáknak, vizeknek, felhőknek, szeleknek lelket ad, az elérhetetlen ég csillagjait lehozza a földre, a hol kincset őrző, gyógyfűvet és jó tanácsot adó, földet túró, aranyhintő törpékké és tündérekké változtatja.

Az ember előtt a vallásos tisztelet első tárgya természetszerűen a természet volt. Az ember, maga is a természet lény, a természet hatása alatt áll szünetlenül és kikerülhetetlenül. A természeti tünetemények a jól- vagy rosszullét, a hála vagy félelem és ennek kapcsán a csodálat és tisztelet érzetét keltették benne. Hatásukat látta és érezte, okukat és összefüggéseket nem ősmerte. Kereste hát bennök azt az erőt, a mely létrehozza és elenyésztí a természet tárgyait és a mely előidézi és megszünteti a természet folyton változó tüneteményeit. A bennök nyilvánuló természeti erőkben vélte megtalálni a végetlent, a szellemet, a melyet hinnie, tisztelnie, imádnia lehesse. Azt a szellemet pedig, a melyet naiv hitével természetszerűen csak a maga lelkéhez hasonló szellemlénynek tudott hinni, beleképzelvén a természet egyes tárgyaiba és tüneteményeibe, ezeket megszemélyesítette. Hitt bennök, félt tőlük, tisztelte és istenekül imádta őket. Róluk való hiedelmei teszik ősvallását, a melynek maradványai a népek hitregéi, mondái és babonái. Maradványok, a melyeknek ősertelmét elmúlt évszázadok földerithetetlen homálya takarja.

A természetről szólva, követni fogom a négy elem, u. m. : levegő, tűz, víz és föld szerinti beosztást. A modern tudományban meghaladott álláspont a négy elem, a néphitben nem az. A természetnek a néphithoz való viszonyát tárgyalván, ezen beosztást találtam alkalmasnak, annyival is inkább, minthogy ezen előadásomban nem a szorosan tudományos szempont az irányadó.

Az elemek elseje, a levegő, mint levegő a régiek négy eleme közül a mondatekzésre tagadhatatlanul legalkalmasabb. Mint mozdulatlan és érzékeinkkel észrevehetetlen

valami nem is nyert személyesítést. De igenis szerepel a néphitben a mozgó levegő, a szél és a vihar, mert a mozgás már személyi tulajdon, mint ilyen észrevehető és átszármaztatható. A szél mint férfilény szeret a nőkkel ingerkedni, ruháikat emelgetni, hajokat borzolgatni, de korántsem azért, hogy valami nagyon szeretné a nőket. Nem, mert hisz van felesége. A feleségében gyűlölte meg a többi asszonyokat mind. Különben is mogorva természetű, minduntalan czivakodik feleségével és gyermekével vagy mint forgószél emberrel és állattal. Kénytelen a felesége és gyermeke számára táplálékot szerezni; azért, ha lisztet hintünk a szél elébe, eláll. Ha a kéményben dúdol a szél, almát, diót kell a kályhába dobni, hogy elhallgasson. Szél asszonyság szerelmes természetű. Szereti, ha a férfiak futnak utána, azért lerántja a férfiak fejéről a kalapot, hadd szaladjanak utána. Férjével a munkában osztozkodva, a felhőkben vizet hord a földre, míg ura seper. — A szélnél félelmesebb a vihar. A néphit szerint mindig barátságosan kell róla szólni, hogy kárt ne tegyen: „kedves vihar“, „jó vihar.“

A levegővel kapcsolatban a levegő határán ott van az égboltozat, azon pedig a csillagok. A néphitben a természeti lények közül legnagyobb szerepet visznek az égi testek: a nap, a hold és a csillagok. S ez természetes. Tőlük függ minden: a nappal és az éjjel, a világosság és a sötétség, az év és az évszakok, az időjárás minden tüneteivel, virágaival és gyümölcseivel, az állatok és emberek növése, jöllete és nyomora, élete és halála. A földhöz lánczolt ember fölött ott tündökölnék elérhetetlen távolban, örök ifjúságban. Az ember nekik köszönte jóllétét, nekik növényei és állatai növést, tőlük tanulta az időt mérni, belőlük olvasta a jövőndőt, tőlük kért és nyert tanácsot, hozzájuk fohászkodott nyomorában és tehetetlenségében. Tisztelettel és imádattal rótta le haláját.

Örök fel- és letűnésök és az evvel járó változások anya-

got adtak számos mythosra és mondára, a melyben vagy a magok alakjában vagy állatok és szellemek képében meg-személyesítve szerepelnek. A n a p erős fényénél, életkeltő és fentartó hatásánál fogva rendesen mint férfilény szerepel. A h o l d rendesen mint női lény, mert szende, ábrándos és a mi a fő, folyton változó, a mi pedig, mint tudjuk, általános női tulajdonság. A nap és a hold örökös körfutásban egymást keresni és kerülni látszanak. A nap a holdnak majd ad fényt, majd elvonja tőle. Az egyik nappal, a másik éjjel magánosan jár. Mindez anyagul szolgált oly kosmikus szerelmi mythosra, a melyet számos változatban magába foglal majd minden nép mythosköré.

A sok változat közül elmondok egyet. Nap és hold férj és feleség. A nászój alatt Hold asszonyka nagyon hidegnek mutatkozott és mindig aludni akart. Nap uram keserűségében esküdözött, hogy soha többé nem töltenek együtt egy éjszakát sem. Hold asszonyom erre színlelt közönyösséggel, majd nevetéssel válaszolt. Nap uram erre esküje szerint cselekedett. Elváltak. Keserűségben váltak el, de kölcsönös szerelmök megmaradt. Azóta gyakran találkoznak, de mindig szemrehányásokkal. Ha nagyon elmérgesednek, napelsötétülés — n a p f o g y a t k o z á s — áll be. A nap fájdalma és búbánata mindig megújul, különösen az éj közeledtével, a melyet magánosan kell töltenie. Akkor véres könnyeket sir és vérpirosan alámerül. A hold is búslakodik, sarlóvá fogy, ha szomorú, és megtelik, ha remél. Könyei a h u l l ó c s i l l a g o k.

A napra és a holdra vonatkozó babonák közül csak a következőt emlitem. Egy dobsinai öreg anyóka intve intett, hogy nem szabad ujjal mutatni a napra. A napba lőni pedig istenkisértő bűn, a melyet nyomban követ a legborzasztóbb büntetés.

A c s i l l a g o k is sokféleképen nyernek megszemélyesítést a néphitben. A vadász vadaknak gondolja, a melyeket

az ég ura vadászva űz, a pásztor legelő nyájnak veszi, a melynek őrizete a holdra van bízva. De nem csak állatoknak hiszi a néphit. A hableányok (nixek) teste halfarkba végződik, nincs tehát lábuk; a törpék nem akarják lábukat mutatni és ha valaki látta lábukat, ez legkeserűbb bánatjuk. E két vonás határozottan csillageredetökre utal, minthogy a csillagok láb nélkül vonulnak tova a végtelen égi térben. A nixek és a törpék piros főveget viselnek a fénylő csillagok képeként. A törpék éjjel űzik titokzatos üzelmeiket és a felkelő nappal, a mely lábukat kémlelné, eltűnnek. A nixek úsznak a vizek kék hullámaiban mint a csillagok az ég kékjében. Mind a csillagokra valló vonások. A ligetek és fák nemtőinek éjjeli tánca, a megholtak tánca a sirok felett, a kimúltak és kimúlándók éjjeli elvonulása, mi lehetne más mint megszemélyesítése a folyton űzve-űzött, jövő-tűnő csillagseregnek? Hisz a holtak bujdosó lelkeit is látja a néphit a csillagokban. Az általános néphit szerint minden embernek van csillaga. Ehhez van fűzve boldogsága. Ha lefut, boldogságának is vége. Élettelen tárgyakká is változtatja a néphit a csillagokat. A rejtett kincsek, a melyeket a törpék, a nixek, a kigyók és a sarkányok őriznek vagy az embereknek adnak, nappal szénné, porrá, falevéllé vagy más értéktelen dolgokká változnak át. Ezen nappali átváltozásuk, valamint azon körülmény, hogy a föld alatt gondolja a néphit, a csillagokra vall, a melyek lementökkor a föld alá merülni látszanak. Azon helyet, a hol elrejtett kincs van, fény jelzi. Ezek mind jellemző vonások, a melyeknek jelentése azonban a régi hitregékkel veszendőbe ment.

A felhők, a villám, a mennydörgés, a szivárvány is mind nyertek megszemélyesítést a népek babonáiban és mythosaiban.

A második elem, a tűz, jelentékeny szerepet visz minden nép hitregéiben és babonáiban. Alkalmas is rá. Egy elem-

nek sincsen oly élesen különváló, jótékony vagy káros hatása. Mig a többi u. n. elemeknek és természeti tűneményeknek közzelfekvő okát látja az ember, a tűz csaknem a semmiből látszik eredni; mig a többi elemek nehezen egyéníthető tömegekből állanak, a tűz látszólag élő, a közeli tárgyakat elérni kívánó és mohón nyaldosó lángokból áll. Ebből könnyen érthető a tűz személyi alakja. A tűz kétféle hatására, a jótékonyra és károsra, vezethető vissza a jó és gonosz szellemek dualistikus rendszere is. A tűzből eredő jó szellem, mint teremtető és éltető, egy lett a jótékony napistennel. A tűz káros hatásából egész csapatja szülemlett a romboló, pusztító, gonosz szellemeknek. Számos nép a tüzet istenként imádta és imádja ma is. Régi tűzimádásra vall a mi népünk hitében is számos vonás. Őseinknél szent volt a tűzhely. Tűzvész alkalomával kenyeret, husvéti tojást, háromszinű macskát dobtak a lángokba a tűz szellemeinek megengesztelésére. Azon bűnöket, a melyeket a papnak nem akartak meggyónni, hogy könnyítsenek lelkükön, a kályhának sugták meg.

A tűzimádással áll kapcsolatban a *l i d é r c z t ü z e k* vagy *b o l y g ó t ü z e k* ről való hit is. Nagyon sok az erre vonatkozó babona. A bolygótüzek ide-oda lobogásukkal rossz utra, mocsárba, veszedelembe csálják a vándort. Majd egyenként, majd többed magukkal mutatkoznak. Ha kezet nyujtanak egymásnak, kezök ég és füstöl. Különösen ősszel és télen mutatkoznak, este és éjjel. Faluba nem mennek, mindig megkerülgetik. Rendesen elkárhozott lelkek emberalakokkal; valami bűnért bünhődnek, lopásért, csalásért, határhamisításért stb. Van köztük jó, van gonosz. Csak azt, a ki sértette őket, bántják. Az embernek, ha kéri, munkához vagy haza világítanak, azért pedig jutalmat várnak, u. m.: kenyérmorzsát, lisztet, garast vagy a mit legjobban szeretnek, fekete tyukot. — A róluk szóló ősmertebb népregék közül elmondok egyet-kettőt.

Egy ember lakodalomból hazafelé igyekezett. Jó késő

volt. A mint az utba eső lápon átkelőben van, elől is, hátul is, jobbra is, balra is lidércztüzek lobognak. Félre akarják csalni. De vándorunk ösmeri a bolygó szellemek gonosz csalfaságát. Nem néz sem jobbra, sem balra, csak megy egyenesen. Végre a lángocskák egyike nagyon is közelében ugrálgat. „Megfoglak!” gondolja, sapkáját gyorsan rácsapja és megfogja. Midőn zsákmányával hazaér, hát csak látja, hogy picziny kis holt gyermek. Végig fut emberünkön a borzalom. Fogja, viszi és visszahajítja megint a lápba. És ez volt a legjobb, a mit tehetett, mert széles tűzáradatként máris sarkában rohantak a szellemek. Futva visszafutott és szerencséjére még elég korán érte el a házat. A keresztes ajtó mögé ugrott és evvel meg volt mentve.

Egy másik ember szintén bolygótüzet fogott és hazavitte. Midőn leteszi, egyszerre csak látja, hogy a lidércz halálfővé változott. A mint ablakot nyitott, a koponya ezen magától kigurult.

Egy falu végén bolygótűz jelent meg éjjelente. A mint már szeretnek okoskodni az iskolamesterek, azon falu tanítója is kétségbe vonta a tűz lidércz voltát. Vakmerően utjába állott és rákiáltott: „Miféle tűz vagy?” Jókora arczulcsapásban csattanó választ kapott: „Gondolj a magad kivoltával! Én a magam tüze vagyok.”

Ennyi a sokból. A füstnek is van mondai szerepe. Egyik babona azt tartja, hogy a füst leplében tartja bevonulását a pestis.

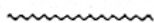
A milyen nagy szerep jutott a néphitben a tűznek, ép olyan nagy az, a melyet ellenségének a víznek tulajdonítanak a különböző hitregék és babonák. A tenger, a folyók, a patakok és források vagy magok is élő szellemlények, vagy legalább lakóhelyei a szellemeknek. Nixek, habléányok, vizirémek stb. lakoznak bennök, fenekökön mesés kincsek rejlenek és csodás szépségű kristálypaloták tündökölnek stb. — Itt emli-

tem azt a borzalmas külsejű vizembert (Bossermoon), a kivel rémitgetik a dobsinai gyermekeket, hogy a pataktól távol tartsák.

A régiek előtt a víz mint ilyen szent volt, mert benne visszatükröződik az ég; a víz hasonmása az égnek, maga egy másik — alsó — ég, égi lények hazája. A ki a vízbe köp, az Uristennek köp szemébe. Sok hegyi tóról azt hiszik, hogy a beléje dobott kő vihart kelt. Más tavak vize felzavarodik, ha a községben haláleset van beállóban. Némely tó rendes időközökben emberáldozatot kíván s ezt az emberáldozatot nem adja ki többé soha. Van azonban a víznek gyógyító, sőt életadó ereje is. Magát az ember életét is a vízből származtatják. Itt minálunk a gyermekeket a patakból hozza a bába.

A negyedik elem, a föld, szintén istenség s mint ilyen élőlény. A régiek azt hívék, hogy a föld, ha ütik, sir, panaszkodik és vérzik. A hazába visszatérve, a honi földet megcsókolták. Esküvésnél fejökre földet tettek; ha haldokoltak, szájukba is földet vettek; egybekeléseknél a földet hívták fel tanul. Mint a kályhára, úgy a földre is bíztak titkokat.

De a föld felületénél a néphit szerint sokkal gazdagabb a föld belseje, egész külön világ, gazdagabb a felsőnél. A mint a vizekről azt tartja sok monda, hogy feneküket csupa arany, ezüst és más kincs lepi, — a mi a visszatükröződő csillagokra vall, — úgy a földnek is a belsejében mondai kincsek rejlenek, megannyi az égboltról a földbe süllyedt csillagok. Ezen hitből erednek a földalatti folyosókról szóló mondák, a mely folyosókon át ama kincsekhez eljuthat a szerencsés halandó. Azonkívül a föld belsejét az elkárhozottak lakóhelyéül tekinti a néphit (pokol).

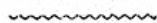
Végeztünk az u. n. négy elemmel. Ha már mostan a néphit oly tüneményekbe és tárgyakba, a melyekben tulajdonképeni élet nem nyilvánul, életet, sőt isteni lelket képzelt, mennyivel inkább kellett ezt azon szerves lényeknél tennie, a melyek az emberéhez hasonló vagy hasonlitható életöket oly számos jelenségben nyilvánítják. A növényekre gondolok itt első sorban. A nép hite mindenha életet és lelket tulajdonított nekik. Mert hiszen keletkeznek, nőnek, virítanak, nemzenek; elhalnak és újból félélednek, a mint a halálos megmerevedés elmulik. Némely növények a nép hitében meghalt emberek érző lelkei, örök szellemek burokjai; számos virág és fa tündérek és manók lakóhelye. A fűvek és virágok közül a mai néphitben már csak a háromlevelű illetve négylevelű lóhere visz nagyobb szerepet. A ki véletlenből négylevelű lóherét talál, azt szerencse éri. A négyes lóhere a varázslatot és csalást is fölfedezi. A ki vasárnap napfelkelte előtt négyes lóherét tesz csizmájába, az a templomban felösmeri a boszorkányokat azon, hogy háttal ülnek az oltárnak.

A százszorszéptől (dobs. Farrarekter) a dobsinai lányok azt szokták kérdeni, hogy milyen férjt kapnak majd. Papot, tanítót, özvegyet vagy legényt-e? („Farra-rekter-bidmon-knêcht“). Megmondja nekik a mondókájuk egyes szavaira egyenként kiszakított virágszirmok utolsója. A „szeret-nemszeret“ mondókával pedig, a melyet a százszorszép szirmainak szakitgatása közben többféle változatban mondanak el a különféle népek leányai és bizonyára asszonyai is, meg akarják tudni vajjon az, a kit szeretnek, viszonozza-e szerelmöket és mily mértékben?*)

*) A százszorszép rukerc (bellis perennis, Maasliebchen v. Gänseblümchen) virágán kívül a hozzá igen hasonló p a p-

A fák hitregéje is, a milyen mélyértelmű, olyan költői. Sok nép mythosaiban a mindenség myriad csillagjaival egy rengeteg fa arany almákkal vagy arany levelekkel. És minden nép hitregéi élő emberi vagy emberhez hasonló lényt tudnak a fában. Ezen lény élete és sorsa szorosan a fáéhoz van fűzve, a fán ejtett seb neki fáj. Fájával virul, fájával hervad. Vele él, vele hal. -- Azon különféle hatásról, a melyet a néphit egyes fűveknek és virágoknak tulajdonít és azon számos mondákról, a melyek egyes fákhöz fűződtek, mindegyikünk mondhatna több-kevesebb adatot.

virág v. ökörszemvirághoz (*chrysanthemum leucanthemum*, Wucherblume v. grosse Gänseblume) is intézik ama szívszorongató kérdést.

A növényekénél is kiválóbb állást foglalnak el a néphitben az állatok, már csak azért is, mivel amazoknál közelebb állnak az emberhez. Azon emberies észjárás, a melyet olykor elárulnak, az ember előtt rejtvény volt. Azért a néphit bennök valami magasabbrangu, valami isteni lényt sejtett és ebből folyólag megadta nekik a beszéd képességét, a halhatatlan lelket és szellemekké, kísértetekké változtatta őket. Aztán összefüggésbe hozta az ég tüneményeivel: a kigyót a villámmal, mert mindkettő czikkázva kígyózik; a farkast a széllel, mert mindkettő süvölt; a tehenet a felhővel, mert mindkettő tejet, — a felhő égi tejet, esőt — ad és így tovább. A mint a néphit a csillagokat állatoknak gondolta, úgy a csillagoknak adózott tiszteletet az állatokra vitte át, őket is mint amazokat isteni természettel, jövőtudással, sorsintéző hatalommal ruházta fel. Csillagrokonságukból folyólag aranybiróknak, kincsörzőknek hiszi. A mint a csillagok az éjszaka beálltával megjelennek és a feltünő hajnallal eltűnnek, a néphitben az állatok is éjjeli kísértetek. Az elkárhozottak lelkei, a boszorkányok, a varázsolók, az ördög, igen sokszor állati alakban kísértenek.

Nem akarom egyenként tárgyalni az állatokat, úgy a mint a néphitben szerepelnek. És egészen mellőzöm e helyütt a képzelem és a hit oly csodás alkotásait, mint a minők a sasfejű és sasszárnyu oroszlán, a griffmadár, vagy a hamvából mindig újra föléledő phoenix madár, vagy a sokfejű és soklábu szárnyas kigyó, a tüzet és mérget okádó sárkány. Csak a vidékünkön általánosan elterjedt babonákat hozom föl, a melyeknek mindenike egy-egy vonás az illető állat mythosi jelleméhez.

A békát gyermekkoromban mindig kincsörző szel-

lemnek tekintették, a mely mérget lövel a közelgőre vagy a mely nézésével megbűvöl. Azt is hittük, hogy a béka alakjában az u. n. t r u d rejtőzik, a mely titokzatos lidércszerű női lénytől szörnyümódon féltünk. Azt is hallottuk bölcs anyókáktól, hogy a megölt és megszáritott béka jó orvosszer mindenféle járványos betegség ellen. A p ó k sok vidéken szent állat, a melyet a néphit természetfeletti tulajdonságokkal ruház föl. Megölése szerencsétlenséget hoz. A kin pók mászik, örvendtes hirt hall vagy pénzt kap. A k i g y ó t titokzatos volta miatt mindenha okosnak tartották az emberek. Ezt bizonyítja a szentírás is, a hol meg vagyon írva Krisztus urunk azon tanácsa, hogy: „legyetek okosak mint a kigyók!” A paradicsomban is kigyó az ügyes csábító. Egy ösmert babona azt tartja, hogy a kigyót nem kell megölni, különben baj esik a gabonában vagy a marhában. A ki magával hordja bizonyos kigyónak a fejét, az szerencsés mindenben. Ha bizonyos fűből, a melyet a kigyó szájában visz, gyermektelen asszony italt főz és ezt megissza, gyermeke lesz. Erről tanuskodhatnék azon szegény ember, a ki, a mint házasságának meddőségen buslakodva az erdőben járt, két kigyótól is kapott ama fűből. Haza vitte és fölhasználta. Egy év múlva a felesége ikret szült emberünk nagy örömére. De két-három év múlva a jó ember már vakarta a fejét a nagy áldásnak miatta, mert felesége neki minden évben ikret szült. A néphit hasonlatosságot lát a kigyó láb nélküli mozgása és a csillagoké közt. A csillagokra emlékeztető vonás az is, hogy a mondák és népregék sok kigyója rejtett kincstár ajtajához való kulcsot visz szájában. A g ó l y á r ó l általános azon hit, hogy ő hozza a gyermekeket. A mi arra vezethető vissza, hogy megérkezésével a tavaszt hirdeti, a tavasz pedig a természet ébresztője, új élet keltője, minden áldás magvetője. Az áldások között pedig legnagyobb a családok áldása, a gyermekáldás. A gólya bántása, fészkenek elpusztítása szerencsétlenséget hoz a házra. Ép ily ösme-

retes vidékünk néphitében a k a k u k mint jós. Ha kiáltását hallva megolvassuk a zsebünkben lévő pénzt, megtudjuk, hány évet élünk; abból, hogy hányat kiált, megtudjuk, hány év választ el menyegzőnktől vagy azt, hogy hány gyermekünk lesz. — Időjós a k a k a s is, a ki azonkívül az ördög és a kísértetek ellensége, mert kukorékolására ezek eltűnni kénytelenek. És ez egy újabb bizonyítéka a kísértetek csillageredetének, mert a csillagok is eltűnnek a kakasszó által üdvözölt hajnal hasadásakor. — Időjós a h o l l ó is. Bizalmatlan óvatosságánál, rémes hangjánál és hosszú életénél fogva mindenha isteni bölcseséggel bíró lénynek tekintették. Fekete színénél fogva a sötétség és a halál képe és az ördög burokja. — Ha tavasszal röpködő f e c s k é t látsz mint elsőt, azon évben szerencsés leszel; ellenben sok baj ér, ha ülni látod az első fecskét. Ha a beteg házán v a r j u vagy k u v i k kiált, halál lesz; ha ellenben s z a r k a csereg, gyulladás várható. — Az uton előttünk átfutó n y u l szerencsét jelent. Ha balfelől jön a nyul, nem szabad utána nézni, hanem azonnal jobbra kell térni, különben feldagad az arcunk. — A k u t y a az éjszaka állatja. Mint-hogy megugatja a holdat, azt hittük, hogy szellemeket lát, a melyeket az ember észre nem vehet. A néphitben gyakran földalatti kincsek őrzője és innen ered bizonyára azon hagyományos elnevezés, a mely szerint a mi bányászaink targonczájukat, a melyen az érczet a bányából napvilágra szállítják, k u t y á n a k „Hund“-nak nevezik. A kutya mint az éjszaka állatja a halálnak is jelképe. Innen ered azon szólásmód: „ò m h u n t k ò m m a n“ („auf den Hund kommen,“ azaz: tönkremenni). — A m a c s k a is az éjszaka állatja fénylő szeme, éjjeli ébersége és édes melódiájú éjjeli hangversenyei miatt. A nép hitében mint időjós is szerepel. Ha utadon fekete macska fut át, szerencse ér. A macska maganyalása vendéget jelent, még pedig, ha teste elejét nyalja, férfi, ha hátulját, nő jön vendégül. — A t e h é n r ő l is ismernek gyermekeink egyes ba-

bonákat. A tehén a hegyekben ércztelepeket fedez fel. Emlékszem gyermekkoromból, hogy esténként lestük : milyen színű tehén jön a hazatérő csordában legelől. Ha fekete tehén jött, rossz, ha fehér, jó időt jósoltunk. Ezen vonás is utal a tehén és a felhő között lévő mythikus rokonságra, a melyet máshelyt már kiemeltem. — A ló is nagyon gyakori alakja a népmondáknak. Ki ne ösmerné magyar dajkameséink táltosait ?

És így ki lehetne sorban mutatni a körülöttünk és velünk élő állatok szereplését a néphitben.

Nem véletlen, hanem öntudatos és mélyen jelentős jellemvonása a néphitnek, hogy a növényeknek és állatoknak halhatatlan lelket tulajdonított vagy hogy őket magukat isteni lényekké változtatta. A természetnek örökön örökké ismétlődő tünetei fölkellették az emberben a örökkévalóság eszméjét. A megfogamzott eszme pedig vágyat szült, vágyat: örökkévalónak lenni. Az öröklétet lehetetlenné tette az embernek a halál. A maga lelke halhatatlanságának pedig még nem jutott volt tudatára. Keres hát magán kívül halhatatlan lényeket. Keres és ha nem talál, alkot mindenható képzelme erejével. Testi halált nem haló szellemlényekké tette az állatokat és mégis látnia kellett — halálukat. Halhatatlanság utáni vágya tehát oly lények alkotására ösztönözte, a melyek hasonlóan a csillagokhoz egyáltalán nem halnak meg. Megteremtette a d é m o n o k a t.

A démonok mintegy átmenetet képeznek a szellemek gyanánt tisztelt állatoktól az istenekhez. Alakjuk már nem állati. Eredetök, lakásuk és hatalmuk titokzatos és megfoghatatlan. Rejtélyes minden, a mit tesznek. Életök nem folyik az állati vagy emberi lények élete folyása szerint. Némely mythosban meghalnak ugyan, de csak sokszázéves élet után. — A néphitben élő démonok azon elem szerint, a melyben élnek, több osztályba elkülöníthetők. S z á r a z f ö l d i démonok a törpék, a koboldok, az óriások; v i z i démonok a vízi tündérek, a habléányok stb. Ezekről egyenként és részletesen beszélnem felesleges. Hisz mindegyikünk lelkében ott zengenek még édes véghangjai azon regéknek, a melyeket oly örömet hallgattunk mi gyermekek, mikor az öregek sejtelmes halk hangon beszéltek. Egyenként elmondani a regevilág ezen cso-

dás lényeiről, a különféle démonokról, hogy a természet melyik tüneményéből vették eredetöket, mit cselekesznek, hogyan élnek, hogyan szeretnek, hogyan szenvednek, hogyan küzdenek az emberrel és végre, hogyan bujdosnak és halnak el lassu, szenvedés nélküli halállal : mind ez túl menne ez előadásom szük keretén. Csak azon démoni lényekről, a melyek néphitünk hagyománya szerint a mi hegyeinkben is éltek, a törpékről, szólok majd bővebben.

A törpéket különösen a bányászatüző vidékeken tisztelték. Miért hiszi a néphit törpéknek? Mert a csillagokat is kicsinyeknek látja az ember. A földet buvó törpék pedig a csillagoknak képei, a csillagoké, a kik nem tudni hová, a föld sötét gyomrába rejtőznek, a mikor lenyúgosznak. Minthogy a csillagoktól vették eredetöket, a csillagoknak pedig lábuk nincsen, a törpéknek is rendesen valami hiányuk van a lábukon, vagy egy lábujok hiányzik, vagy libalábuk van stb. Ezért aggódva óvakodnak attól, hogy lábukat az emberek meglásák. Rendesen vén ember képűek, hosszú ősz szakállal, fekete arczczal és fekete kézzel. A csillagok állatalakjából megtartják olykor a kecskefület, a kecske-vagy ludlábat és a szőrös testbőrt. Vagy egész ruhájuk fénylő veres, vagy csak a sipkájok.

Értének mindenféle mesterséghez, nevezetesen ahhoz is, hogy láthatatlanokká váljanak. Értének a varázslathoz is és haragusznak, ha az emberek ebben kételkednek. Egy lányt, a ki kétségbe vonta volt egy törpe varázserejét, a törpe avval győzte meg hatalmáról, hogy magát a lányt bűvölte meg : a lány kénytelen volt azt gondolni, hogy mély patakban gázol, pedig szárazon és sok ember között volt. Abban a hitben, hogy patakot gázol, azt tette, a mit a nők tesznek mély vízben, ha azt akarják, hogy ruhájuk ne legyen vizes. Az emberek persze nevették a lány furcsa magaviseletét. A lány pedig a bűvölet megszűntével mélyen elröstelkedve, soha többé nem kételkedett a törpék hatalmában.

A bányászathoz a törpék kiválóan értenek, ugyszintén a kovácmesterséghez, az építéshez, a gyógyításhoz, a sütéshez, a fonáshoz, az őrléshez, a faragáshoz, a nyájőrzéshez stb. és mind ezen mesterségöket kedvvel és fáradhatatlan serénységgel űzik. Ők a démonok legmunkásabbjai. Ezen szakadatlan és sokoldalu munkálkodásuk pedig mi lehetne más, mint az égitestek szüntelen jövő-menő mozgása, a mely előidézi a nap-palt és az éjjelt, a nyarat és a telet és a mely működésnek indítja az összes természeti erőket. A törpék szenvedélyesen szeretik a zenét, az éneket és a tánczot. Jó férjek és jó apák, Szeretnek ajándékokat osztogatni; de az emberektől nem fogadnak el semmit, munkabérül várt kis kenyeren kívül; ha rájuk kényszerítenek valamit, oly annyira elbusulnak, hogy többé elő sem jönnek.

A törpék őslakói a hegyeknek és ők magok is oly vének mint a hegyek és sziklák (steenolt, steinalt). Az embereket tolakodó jövevényeknek tekintik. Lakásuk hegyhasadék, barlang vagy omladozó falazat. Onnan kristálytükreikben mindent látnak, a mi a földön történik.

Egészben véve barátjai az embereknek. Mindenki iránt, a ki megérdemli, jóindulatúak és nemesek. Segítik és szolgálják az embert házi, mezei és bányamunkával, bölcs tanácscsal, inségében kincscsel, betegségében gyógyító füvekkel. Sőt össze is házasodnak az emberekkel. Ok nélkül ők nem bántanak senkit. De jaj annak, a ki őket megsérti vagy akaratjokat nem teszi. Bosszujok kérlelhetetlen. A ki titkaikat kifecsegi, elveszti esztét vagy legalább a törpe adta ajándékokat. A ki a törpéket meglopja vagy megcsalja, annak mindene oda vész. De az embertársak iránti kötelességek ellen való vétséget is büntetik. A ki hűtelen a szerelemben, azt kiméletlenül megrontják. Ellenben szeretik a hű szeretőket, a kiket ajándékokkal és jó tanácsokkal segítenek. Hogy valóban teszik-e még ma is, azt én nem tudom. Nekem itt e hegyek között, fájda-

lom, nem volt még szeretőm. De talán megmondja valamelyik itt jelenlévő szerető pár. Nem?!

A törpéket sok mindenféle névvel nevezi a népmonda. Azon osztályuk, a mely a házakban és a bányákban lakva, az embert szolgálja, k o b o l d nevet visel. Ezen koboldok jellemre nézve is különböznek a többi törpéktől. Mig a többi törpék jelleme komoly sőt komor, az övék vig, tréfás, dévajkodó. Bosszantásul kifújják az égő gyertyát, lusta szolgálóknak feldüjtik a vizes dézsát, a legjobb tehénnek kitekerik a nyakát vagy kifejik a tejét és mindezen csinjukon halkán nevetgélnek vagy gunyosan és szertelenül hangosan kaczagnak. De ki haragudhatnék meg ezért a koboldokra, a kik különben valóságos áldásai a háznak. Hisz folyton-folyvást csak gazdájuk jóllétén munkálkodnak. Kedvencz lakóhelyeik a malmok is, a hol szorgalmas munkájokért a legfinomabb sütetből való darabka kenyeret vagy kalácsot várnak.

A házakon kívül a bányákban is tartózkodnak. Ott sokban hasznára vannak a bányásznak. Szürke bőrruhában jelennek meg, bányászsipkában, hosszú szakállal és többnyire puppal. Öreg koruk daczára serények és rendkívül erősek és munkabírók. Segitik a bányászokat a munkában, helyettök dolgozva a déli munkaszünet alatt és az egész éjszakán át. Hegyesitik a furót és a vésőt, jámbor munkásoknak meggyújtják a kialudt bányamécset, megmutatják a gazdag érczereket, visszatartják a bányába tóduló vadvizeket stb. Rossz és erkölcstelen munkásokat megölnek valamely véletlennek látszó bányai baleset által.

A k e r e s z t é n y s é g n e k, különösen a harangoknak a koboldok épen nem barátjai és ezért a keresztény hit terjedésével visszahuzódnak a hegyek belsejébe. Ezt teszi különben a törpék minden faja. A mint az emberek uj hatalmasabb istenségnek hódolnak vala, ember és törpe mindinkább ellensége lesz egymásnak. Mély gyűlölet váltja fel a régi barátságot.

A törpék kicsiny testökkel és nagy szivökkel elvonulnak messze a hegyek mélyébe. Ott meghuzódnak kristály és arany barlangjaikban, hogy soha többé meg ne jelenjenek a hálátlan emberek előtt. Sejtelmes homályhoz szokott szemök nem nézheti a felvilágosultság árnyüző fákláját. Bántva bántja őket az emberek kíváncsisága, a melylyel őket meglesni, lábaikat meglátni törekesznek. Hamuval hintik be gonosz emberek a talaját, hogy a nyomokból megösmérjék a törpék lábát. Mélyen bántja az emberek tiszteletlensége, a mely oly durva tréfára is vetemedik, hogy izzóvá hevitik vala azt a követ, a melyre a törpék rendszeren ülni szoktak vagy hogy félig átfűrészelik vala azon fa ágait, a melyre a törpék pihenni térnek, vagy hogy sok keménymagot tesznek vala azon kenyérbe, a melyet a törpék a maguk ételül elvisznek. Gonosz emberek, gonosz világ! Bántja a csendkedvelő törpéket az erdőirtó fejszék csapása, bántja zakatolása a gépeknek, a melyekkel az ember a törpék csendes munkáját helyettesítette, bántja a harangkongás, a mely új hatalmas istent hirdet az embereknek. — A jó törpék örökre bucsut mondottnak.

Egy fém elnevezésére is adott alkalmat a koboldtörpék mondája. K o b a l t fémünk tőlük nyerte nevét. Dobsinai földieim előtt ösmeretes a név eredete. Nem is nekik, hanem az alföld itt ülő szülöttjeinek, tanítványaimnak, hadd mondjam el. A bányászok minden érczet, a mely az olvasztásnál nem adott fémet, az akkor már ellenséges bányatörpék művének tekintették. A kobaltércz pedig, minthogy nem tudtak belőle fémet olvasztani, elrontotta a többi érczereket. Ha tehát más érczet keresve, kobaltra akadtak a bányászok, azt mondták: ime, a kobold megint gonosz játékot űz velünk, ime itt a kobold. Így ragadt ezen érczre a „kobold“-„kobalt“ név. *) Érde-

*) De ma többé nem gonoszkodó törpe csinjának, ma már kincsadó jó törpe adományának tekinthetik és tekintik is bányászaink a kobaltot. A 16. században feltalálták a kék kobaltüveg

kes, hogy épen a dobsinai bányász nép nyelve szolgáltat teljes értékű bizonyítékot arra, hogy a kobalt elnevezés csakugyan a kobold-ból származik. A német nyelv természeti törvényei szerint ugyanis minden fém neve semleges nemű: Das Eisen, das Gold, das Silber, das Kupfer, dobs. a s sëlber, a s kòper stb. Az irodalmi német nyelv a „Kobalt“ szót is semleges nemben használja: „Das Kobalt“; de a dobsinai bányász úgy beszél, hogy: „der kòbolt. És itt ez utóbbi a döntő, ez a bizonyító, a miből látszik a „Kobalt“ névnek más névből, a kobold törpének nevéből való származása. — A nikel fém nevét is visszavezethetném a törpék egyik nevére. De hát elég volt a nyelvészkedésből. Lássuk tovább a démonokat!

Démon természetű lakói a földnek a tündérek is. A tündéreknek is tulajdonít a néphit magas szellemi tehetséget hatalmas nagy test nélkül, épugy mint a törpéknek. Mindámellett a tündérek sokban különböznek a törpéktől. Nem küzdenek mint ezek hiába az emberek tulhatalma ellen, s nem is szolgálják az embereket. Ők hatalmasabbak, daczolnak az emberrel, kezökben van annak baja-boldogsága. A mondákban és népregékben előfordulnak mint csudásan szép hadjadonok, a kik vagy kincset őriznek vagy emberprédát lesnek. Olykor hófehér nőkként jelennek meg bűvös-bájos énekkel. Hol a jó, hol a gonosz szellem tulnyomó bennök, aszerint a mint ingereltetnek vagy megengeszteltetnek. Számos mondában és közkeletű népregében női lények, örök szépséggel és ifjúsággal, örök szeretettel, jósággal és bölcseséggel. Neheztelnek, de nem ártanak; varázst gyakorolnak, de csak jót és üdvöset. Csak nagyon ritkán és csak különösen kegyelt embereik előtt mutatkoznak. A néphit szerint megsemmisíthetik a bokészítését, a 17. században a kék kobaltfesték gyártását. Sőt 1733-ban Brandt az aczélszürke kobaltfém előállításának módját is fölfedezte. Azóta kincs a kobalt.

szorkányok varázsát. A gyermek, a kit egyszer megcsókoltak, láthatja őket, szintugy az is, a kinek talismant adtak vagy a ki vasárnapon született. A jó tündérek megajándékozzák a gyermekeket erénnyel, szépséggel, gazdagsággal és minden egyéb földi jóval, a gonosz tündérek mindenféle testi lelki nyavalyával és kora halállal. — Ma már ők is bujdosnak. Az ő cultusokat a boldogságos Szüz-Mária cultusa kezdi kiszorítani, teljesen ki is szorította a katolikus országokban, a hol Mária istenanyja lép a monda pogány hősnői és istennői helyébe. A nép most neki tulajdonítja azon csodákat, a melyeket előbb amazoknak tulajdonított.

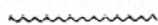
Sok nép hitében a tündérek egybeolvadtak a fák nemtőivel, a habléányokkal, az erdei manókkal, sőt a boszorkányokkal. A boszorkányok különben is a boszorkánymesterekkel, az ezermesterekkel és a mindkét nemű varázslókkal együtt a démonok első két osztálya mellé külön osztály gyanánt sorozhatók, bár ők inkább démonok által megszállott vagy démonokkal szövetkezett emberi lények semmint tulajdonképeni démonok. A néphitben felette nagy a szerepök. Varázslója, ezermestere és boszorkánya majd minden vidéknek volt vagy van még ma is. A népregékben való szerepükről nem is szólok. A néphit ezen alakjai közül tagadhatatlanul legmélyebb gyökeret vertek a néptudatban a boszorkányok. Sötét alakok és mégis csillageredetűek. Titokzatos működésök, levegőben való röpdülésök és éjjeli gyülekezések magas hegyeken határozottan a csillagokra és a csillagseregnek éjjeli megjelenésére vall. Természetükről felesleges szólnom. Teljesen fölment ez alól a boszorkányokról szóló babonák általánosan ösmert volta. Az emberi művelődés történetében örök időkre szóló gyászos emléket állítottak nekik azon számnélküli boszorkánypörök, a melyek annyi véráldozatot vontak maguk után. Sötét korban élő fanatikus népek fanatikus papjai és birái embertelen kinokkal kinoztak nagy-

részt vén, gyenge és félkegyelmű asszonyokat. Nincs vértanu, a ki a boszorkányokénál kínosabb halált halt volna. Nincs vértanu, a ki oly szenvedéseket szenvedett volna, szenvedéseket, a melyek enyhítés nélküliek. A kereszténység vértanuinak meg volt az a magasztosan vad fanatizmusok, a mely a lelket a kínos gyötrelemben való megtörés ellen edzi, a testet gyöttrő kínok ellen érzéketlenné teszi. Ama szegény asszonyok evvel nem bírtak. Nem bíztak egy életentúli fenséges jövőben. A keresztény vértanu tudta, hogy vele gyászol síró barátok serege, a mely lelkesül és erősödik hősi halálán. A boszorkányoknak nem jutott barátok vigasztalása, nem halhattak meg azon tudattal, hogy emléköket — mint amazokét — az utókor áldani és ünnepelni fogja. Mindenki gonosztévőknek tartotta. Saját rokonaik huzódtak, ijedeztek tőlük mint elvetemültektől, mint elkárhozottaktól. Félelmet okoztak, félelemben éltek magok is. Vénségök terhével, elkeseredésükkel el voltak hagyva, ki voltak taszítva az emberek társaságából. És ily élet után legkínosabb halált haltak, gyűlöltetve, senkitől nem sajnáltatva, ők magok is reménytelenek. Egy sötét babonából annyi szenvedés! A felvilágosodás e babona mérges fáját majdnem utolsó gyökeréig kiirtotta. Áldassék érette!

Sajátságos, hogy a néphit a boszorkányok jelleméhez, azon lényekéhez, a kiknek a sorsában oly annyira tulnyomó a tragicum és a kikben oly szertelenül nagy gonoszság van föltételezve, annyi komikumot fűzött. Ki ne ösmerné azon számtalan történetecske egyikét-másikát, a melyben rászédett, kijátszott, megtréfált boszorkányokról van szó, vagy a melyben a boszorkányok a magok hatalmát az emberek megtréflására használják. Különben a néphit az ördögöt is, a ki pedig maga a gonoszság, szintugy a halál alakját, a mint a népmondában megszemélyítve fordul elő, számos komikus vonással ruházta fel. Sajátságos mély vonása ez a néplelkületnek. Mintha szükségét érezné annak, hogy ott, a hol legfájóbb a tragicum

vagy legiszonyatosabb a gonoszság, ezt egy-egy vig vonással enyhítse. Mosolylyal takarja bé a kint és a borzalmat. És ez jól van így.

A néphit azon démonjairól, a melyek már a kereszténység befolyása alatt szülemlettek és a melyek a régi démonok helyére léptek, nem szólok bővebben. Az enyészet hatalma, a halál, — a gonosz hatalma, az ördög, — a lidérczfajta *trudok*, a kik az embereket alvásközben nyomják, a miből különféle bajok keletkeznek, — a vérszopó kísértet, a *vampyr*, a ki nappal sirjában fekvő halott, és a ki éjjel sirjából kikél, hogy irtózatos mesterségét üzze, — mind a keresztény világ babonás hiedelmei. Ezen valamint minden más kísértetek és hazajáró lelkek szintén babonás elferdítései a csillagoknak, a melyeknek fénysugarai mindenüvé befurakodnak és az éjjeli nyugalomra zavarólag hatnak. A nyugalom nélkül bolyongó és vissza-visszatérő kísértetekben könnyen fölismerhetni a szüntelenül tűnő-jövőégi testeket. A néphit szerint a megholtak lelkei a csillagokat választják lakóhelyekül. A kísértetek éjjeli gyülekezéséről és a sirból kikelő halottak tánczáról való hitben szintén fölismerjük a csillagsereg éjjeli felvonulását. A néphitben mindenben és mindenütt a természeti erők és tünemények szolgáltatják a mythikus alapot.

A csillagoktól erednek azon lények is, a kik benépesítik azon csodás tájakat, a melyeket mi gyermekek a képzelem szárnyain oly nagyon szívesen bejártunk a kalauz regélővel. Azon népregekre gondolok itt, a melyeket a nagymama az unokáknak, a legények a fonóban a lányoknak, a dajka a gyermekeknek el-elregél. Hőseik mind csillagereket üet. Csak ki kell hántani azon számos esetleges hozzátoldások burokjából, a melybe a regélő nép képzelme az idők folyamán takarta.

A regék szerető párjai: nap és hold. A regehős ifjusága és növekedése megfelel a nap erősödésének reggeltől délig és tavasztól nyárig. A nap és a hold is, a regék szerető párjai is keresik-kerülik egymást. A két főcsillagzat letünése, sötét éjben való időzése vagy felhők mögé való rejtőzése a népregekben a hős szolgasága, fogsága, számkivetése, elrejtőzése, elkárhozása, állattá való változása vagy más szenvedésében jelentkezik. A két csillagzat megint feltűnik és fényben erősödik: a regehős szolgaságából, fogságából vagy elkárhozásából kiszabadul, királyfinak vagy királyleánynak ösmertetik fel vagy királyi hitvessel kél egybe. A mint az emberek az éjjeli csillagok megjelenését vágyva várják, regéikben úgy várják a gyermektelen házasságok a gyermeket. A midőn a hős hétmér-földet lépő csizmában vagy repülő lovon jár, a rege utal azon mérhetetlen távolságokra, a melyeket az égi testek a csillagok birodalmában befutnak. A három lánytestvér a hold három alakja. Az ujhold vagy a csillagtalan sötét éjszaka a naptól nyer világosságot: az elkárhozott vagy megbűvölt királyleányt a szerető csókja váltja meg új életre. A regék mythikus állatai vagy a regehősöknek állatokká való átváltozásai szintén

jeleznek rokonságot a csillagokkal, a melyek állatok képében és állatok nevével jelöltetnek az égen. A nőhős haja vagy ruhája rendesen arany, mely ragyog mint a csillagfény. Mint a törpéknél és tündéreknél, úgy a néprege hőseinél is fényt (csillagfényt, napfényt, égi pirt) jelent a piros főveg. A regebeli pirossipkás is vagy a holdat vagy az estipirt jelenti. A farkas mindig az éjjel állatja. A midőn tehát a pirossipkást elnyeli, az éjszakát jelenti, a mely az estipirt eltünteti. A nap, a melynek sugaraí a nyilakra emlékeztetnek, a pirossipkás regéjében mint vadász jelenik meg, a ki a farkast — az éjjelt — legyőzi és az esti pirt mint hajnalpirt megint életre kelti. — Sok rege gyermekről szól, kinek homlokán arany csillag van, vagy kinek a szájából, a hájából vagy a szeméből gyöngy, rózsza, arany vagy drágakő hull. Hőseiről sokszor azt is mondja a rege, hogy szebbek a napnál vagy a holdnál. Hisz ők maguk épen ezen égitestek képei. A gonosz mostoha jelképe a rémes éjszakának, a mely sötéttségével minden előtt elől vagy mély álomba ejt. A rege pompás aranyvárai, üveghegyei, csodakertjei és aranyalmás csodafái nem jelentenek egyebet mint magát a világalkotmányt csillagjaival és egyéb gyönyörűségeivel. Folytatását ezen hasonlatoknak az önök képzelő tehetségére bízom.

Még sokat lehetne merítenem a néphit csodás mélységű bűvös forrásából. Szót érdemelne még a vad vadászat, a bűvös vadász és számos más kísértetek mondája, de — hadd nyugodjanak már a kísértetek. Ugyis eleget idéztem fel abból a sejtelmes alkonyországból, a melybe tőlünk rég elbújdostanak. De a vadonjainkban élt szellemlények egyikét hadd idézzem fel még, nem is a magam varázsigéjével, hanem azon egyszerű szavakkal, a melyekkel mi, a dobsinai gyermekek, borzongó áhitattal mondtuk el egymásnak az üvegasszony mondáját :

„Beit abu drèn èn der drètn Maron ènderan glêsernan steen ès a glêserna truh, èn der glêsernan truh a glêserna fraa. Die leit dat òw-an schotz und dear ès vòrbònschn. Olla siebn joar òm sieb'ntn tog vòn sieb'ntn mònert hêbt sich der steen, die truh mecht sich òf und die glêserna fraa kimmt raus. Benn abear zò dear zeit doar kimmt und dat nèt derschrêckt, hêbt die glêserna fraa ihra hont und binkt-òm beg. Hod-er sich èmgadrêt und leeft-er beg, heart-er òw-eemòl, dos abos hènder-òm kault. Benn er zorèckschaat, gasied-er a kuf mèt gòlt gafèllt, die hêbt ober gleich on sich zòrèck zò kauln und ès òw-eemòl beg. Schaad-er sich ober nèt èm, pis er aheem kimmt, kault die kuf kuntanier hènder-òm hear und gaheart denn ihm und aus-òm bit a steenreicher moon. Èn die drètta Maron tarr-er ober nèt gèhn und ooch ollas ondera muss-er vòrgess'n. Benn nèt, ès der gonza schotz bieder beg.“*)

*) A dobsinai nép nyelvjárását betűkkel leírva, a sajátosságos „e” és „o” hangokat è- és ò-val jeleztem. Az è hang kiejtése egy a magyar é-hangéval, de röviden ejtve, az ê egészen a magyar é, a melynek megfelelő hang az új felnémet nyelvben nincs. Az ò sa-

Ez egyike a legszebb helyi mondáknak. Vele rokont vagy hozzá hasonlót a néphit irodalmában nem találtam. Ez tehát kiválólag dobsinai hegyvidékünk mondavirága, dobsinai népképzelem alkotása. És mégis, Dobsina mai iskolás gyermekei közül, sőt az öregebbek közül is hányan lesznek, a kik nem tudnak róla semmit.

Egy emberöltő mulva az üvegasszony is el fog bújdosni örökre, a mint elbújdostak hegyeink, bányáink, völgyeink, folyóink, erdeink, fáink többi szellemlakói. Elvonulnak, bujdoskolnak mindenünnen, a hová árnyüző világát veti a felvilágosodás szövétneke. Nincs nyugalomok, nincs maradások sem az erdők sűrűjében, a melynek titokzatos homályát oszlatja a fejsze éle, a melynek borongó csendjét zavarja a gépek harsány füttye, a mozdonyok földrengető dübörgése, a gépkerekek untató zakatolása, a melynek illatját megmérgezi a fekete kürtők fojtó füstje. Nincs maradásuk a hűs patakok kristályvizében, hisz emberkéz szűkíti, szabályozza. Nem nyújt nekik menedéket a völgy szorosa, mert robbantó szer hatalma tágtja, — nem a föld gyomra, mert ásó, fúró, aknázva túrja-fúrja. — Gyászolva bujdosnak, jajgatva, sírva, hisz elvesztet-

játságos hang az o és u között. A dobsinai német nyelven közlött helyi monda szószerinti magyar fordítása a következő: „Valahol messze benn a harmadik Maronban (erdő neve) üvegkő alatt üvegkoporsó van, az üvegkoporsóban üvegasszony. Kincsen fekszik ott és ez a kincs el van átkozva. Minden hét esztendőben a hetedik hónap hetedik napján a kő emelkedik, a koporsó felnyílik és az üvegasszony kijön. Ha valaki ezen időben oda megy és ott meg nem ijed, az üvegasszony kezét emeli és int, hogy távozzék. Ha az ember visszafordulva elfut, egyszerre csak hallja, hogy utána gurul valami. Ha hátranéz, lát arannyal telt hordót; de ez akkor azonnal kezd visszafelé gurulni és egyszerre eltűnik. De ha nem néz hátra, a mig hazaér, a hordó folyvást nyomában gurul és az övé marad aztán és ő belőle dúsgazdag ember lesz. De a harmadik Maron-ba nem szabad mennie és minden mást is el kell felejtenie. Különben az egész kincs megint oda lesz.

ték utolsó menedéköket is: a nép hitét. A nép hite ad nekik hazát, a nép hitében élnek, multával halnak. Az ember többé nem fél tőlük, nem remél tőlük, nem szereti őket. Felvilágosodásával nőtt hatalma, nem szorul többé szellembarátjaira, ellenségek lett. A lég, a föld, a tűz, a víz, mind hatalmába hajlott. Övé az ég, mióta léghajóival járja, ura a pokolnak, mióta a föld gyomrába fúródott mindenfelől. Gőz, villany, megannyi rémületes erő, szavára lép elő, szavára pihen el. Övé lett minden, a szellemek számára az emberek hitével elveszett minden. Hazátlan bujdosók.

Csak bosszút ne álljanak a honvesztett bujdosók. Magukkal ne vigyék az emberek hitével a költészetet is. Mi kárpótlása lesz majd a magára maradt embernek amaz élő, alkotó, hívő gyermekhitért, amaz öntudatlan, rímbe, könyvbe nem szedett, őseredeti népköltészetért, a melynek gazdagon bugyogó forrása a népmonda és a mythos és a melyet az életnek induló ember gyermekéveiben mintegy utravalóul kapott környezetétől? A kik amaz őshit alkonyországában lakoztanak vala, ama jó szellembarátjait, vajjon mi fogja pótolni? Talán, a mely hajdan övék vala, maga a természet? Hátha az ember, mikor titánként hatalma alá gyűrte a természetet, megszűnik majd barátja lenni a természetnek is! Oly végtelenül hidegnek, szomorunak és sivárnak képzelem én azt a kort, a melyben az ember csak magát fogja szeretni, csak magában fog hinni, csak magát fogja imádni. A mikor a völgyet csak azért találja majd szépnek, mert benne hely kínálkozik háza és füstölő kéményü lármás műhelyei számára; a sziklát, hegyet csak azért, mert neki építő követ, drága érczeket szolgáltat; a tölgyet, fenyőt csak azért, mert fát szolgáltat asztalra, székre, szerszámra, kincsesszekrényre, koporsóra; a harmatos pázsitot csak azért, mert füvet, szénát ad lovának, tehenének, igavonó marhájának. Vajjon boldogabb lesz-e akkor az ember? Azt mondom, nem. Ha megindítólag szép

gyermek hitével a gyönyörködtető, emelő, vigasztaló költészet is elveszett lészen, óh akkor szegény, nagyon szegény lesz az ember. Utolsó kincséül és vigaszául megmarad majd a bensőleg igaz vallásos hit. És ha majd ez is elvész? Akkor jobb lett lenne, ha régi isteneinket, a szellemeket el nem üztük volna. Ezért hát olykor-olykor kegyelettel és szánalommal emlékezzünk meg róluk!

Ezt tettem most én, ezt tették most önök is velem együtt. Szívből köszönöm.*)

*) Szívesen venném, ha a dobsinai régi népmondák valamelyik jó ösmerője, a milyen bizonyára akad Dobsina vénjei között, felvilágosítást adna arról, mi mondai alapja van egyik nagy hegyünk, a „Teiblskòp“ (Teufelskopf, ördögfej) nevének. A „Steen-gareesch“ (Steingeräusch) nevű sziklás erdőben mi dobsinai gyermekek csak félve közeleltünk egy barlangszerű hegyhasadékhoz, a melyről azon hit volt köztünk elterjedve, hogy valaha sárkánynak, más változatban: rablóknak volt tanyája és hogy belehatolva még most is mesés kincset lehetne benne találni. Ennek is lehet valami érdekes mondai alapja. Egyáltalán megérdemlené a fáradságot, hogy valamelyik ügyszerető kutató följegyezné a dobsinai völgykatlanban sok százéves elzárkózottságban élt német eredetű népünk babonás hiedelmeit és helyi mondáit.

F Ü G G E L É K

Dobsina

A történelmi Magyarország egyik legnevezetesebb bányavárosa volt ez a ma Szlovákiában, Rozsnyótól 20 km-re É-ÉNy-ra, a Sajó forrásvidékeinek magas hegyektől körülzárt völgyében elterülő, mintegy 4500 lakosú település. Gömör, később az egyesült Gömör-Kishont vármegyéhez tartozott, közel a szepesi határhoz. A megye egyetlen németajkú helységeként ismerték. A neve németül *Dobschau*, szlovákul *Dobšina*; eredete vitatott, *Melich János* szerint a *Dobsa* személynév származéka.

Története az *Árpád-kor*ba nyúlik vissza: IV. Béla 1243-ban kiadott oklevele említi először *Topsucha* alakban, mint a koronára szállt községet, amely *Bebek Máté* fiainak, *Fülöpnek* és *Detrének* a birtokába került adományozás útján. Később osztozkodás révén a család *Csetneki* ágáé lett, *Csetnek* várának tartozékaként. *Bebek Miklós* rokonaitól 1326-ban átvette a *Dobsina* patak melletti sűrű erdőt azzal a feltétellel, hogy az itt letelepített és a környező hegyekben arany-, ezüst- és vasércet termelő német (talán szász) bányászoknak a korponai jog szerinti szabadalmakat biztosítja. 1417-ben *Zsigmond* király oklevele már városnak (*oppidum*) nevezi, és vásártartási, valamint pallosjoga volt. *Mátyás* király idejében jelentősen fejlődött a bányászat: az uralkodó oltalmába vette a dobsinai vashámorokat *Bebek György* és *Hamvay Sándor* erőszakos foglalásai ellen. 1556-ban a törökök megszállták, 1584. október 14-én a füleki bég felégette (az utóbbi tragikus eseményt a város lelkésze, *Pilcz [Piltzius] Gáspár* leírta; beszámolója később nyomtatásban is megjelent). A földesurak hatalmaskodásai miatt szintén sok kár érte a várost a 16-17. sz.-ban, de függetlenségét sikerült megőriznie.

A dobsinai vasipar *Thököly Imre* és II. *Rákóczi Ferenc* idején érte el fejlődésének csúcsát. 1680-ban itt építették fel hazánk első nagyolvasztóját *Fischer Dániel* szász technikus tervei alapján. A 18. sz. elején egy másikat is üzembe helyezett *Lányi Pál*, akinek vasgyáraiban 1703-tól fegyvereket készítettek a fejedelem hadserege számára. A polgárok a bányászat és a kohászat mellett más iparágakat is űztek (a kovácscéh 1633-ban, a vargáké és a tímároké 1635-ben, a mészárosoké 1636-ban stb. alakult). A hanyatló bányaipar 1780-ban új lendületet vett: a szász-

országi *Schön János Gottlieb* a *Czemberg* bányáiban kobalt- és nikkel-ércet fedezett fel, s ettől kezdve a bányászat elsősorban a kobalttelepek feltárására és művelésére irányult. Az 1830-as évektől a világ egyik legjobb minőségű kobaltércét termelték itt. Az angol ipar állandó vevője lett ennek az értékes nyersanyagnak. A 19. században még számos nikkel, vas-, réz-, ezüst- és fakóérc-, valamint szerpentinbánya, továbbá kohó is működött.

Dobsina fénykorának végén, az 1890-es években fejlettnek mondható intézményhálózattal rendelkezett: volt itt állami polgári fiú- és községi polgári leányiskola, alsófokú kereskedelmi iskola, ipartestület, takarékpénztár és hitelintézet, több egyesület, vasútállomás, posta- és távíróhivatal. Élénk gabona- és a fakereskedelem folyt a városban.

A későgótikus evangélikus templom 1480-ban épült, a 19. sz. végén neogótikus stílusban átalakították. A római katolikus templom (1792) barokk és klasszicista jegyeket visel magán. A ma is szép városházát 1870-ben emelték. 1907-ben leplezték le *Horvay János* Kossuth-mellszobrát, amelyet azonban a csehszlovák uralom kezdetén ledöntöttek (1972-ben *Rudabányára* került, most az *Érc- és Ásványbányászati Múzeum* kertjében látható).

A 19. sz. végétől a bányászat és a kohászat részben az érctelepek kimerülése, részben az olcsóbb tengerentúli kobaltérc megjelenése miatt hanyatlásnak indult. A lakosság munka nélkül maradvára elszegényedett, ezért egyre nagyobb számban vándorolt ki Amerikába vagy más bányavidékekre. A dobsinai bányászok egy nagyobb csoportja a *Borsod* megyei *Rudabányán* talált új hazára, ahol az 1880-ban kezdődött külszíni nagyüzemi vasérctermelésben évtizedekig meghatározó szerepet töltöttek be megbízhatóságuk és kiemelkedő szaktudásuk révén. Ennek volt köszönhető, hogy 1926-ban *Rudabányán* tartották meg *Dobsina* alapításának 600 éves ünnepét (az idegen kézre került városban ugyanis erre nem volt lehetőség.) A jeles eseményről emlékkönyvet adtak ki.

A *Magyar nagylexikon* 1998-ban megjelent 6. kötete azt írja, hogy *Dobsinán* napjainkban azbeszt- és vasércbányászat folyik, a valóság ezzel szemben az, hogy jelenleg mindenféle érc- és ásványbányászati tevékenység szünetel a település térségében.

A dobsinaiak a 20. századig megőrizték a középkorban magukkal hozott német nyelvüket. Mivel azonban évszázadokig az anyaországtól és a többi magyarországi német közösségtől is elszigetelve, elsősorban szláv (szlovák) környezetben éltek, az általuk beszélt német olyan sajátosan alakult, hogy később rajtuk kívül más nem, vagy csak igen nehezen értette meg. A dobsinai németeket a környék magyar és szlovák lakói *bulénereknek*, ők maguk pedig városukat *Buléniának* nevezték. Több könyv és tanulmány foglalkozott ezzel a mára sajnos már kihaltnak tekinthető, de kéziratos és nyomtatott emlékek formájában szerencsére fennmaradt kárpát-medencei német nyelvjárással. A dobsinai bányászok sok egyedi vonást mutató viselete, életmódja, kultúrája és hiedelmvilága szintén korán, már a 19. század közepén felkeltette a kutatók figyelmét, amikor még eredeti állapotában tanulmányozhatták.

Dobsina világhírű természeti nevezetessége a várostól légvonalban mintegy 6 km-re ÉNy-ra, a Sztracenai-völgyben, a *Ducsa-hegy* oldalában 1870-ben felfedezett *jégbarlang*. A triász mészkőben kialakult, közel 1400 m hosszú barlang 971 m magasságban, egy szakadékdolina alján nyílik. Már 1871-ben kiépítették a látogatók számára. *Európában* az első barlangok között volt, amelyekbe a villanyvilágítást bevezették (1887). Az üreg jelentős részét kitöltő jég növekedése tavasszal kezdődik, és ősszel indul olvadásnak. A jégképződmények az utóbbi években erősen fogyásnak indultak, ezért a barlang csak korlátozottan látogatható.

A Dobsinára vonatkozó fontosabb irodalom

DOBAY Vilmos: Dobsina bányaváros. = *Vasárnapi Ujság*, 1866. 371-372. o.

EISELE Gusztáv (szerk.): *Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monografiája. Első rész. Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének bányászati monografiája*. Selmezbánya, 1907. Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Bosod-Gömöri Osztálya, 546 old.

GÖMÖRY Árpád (szerk.): *Emlékkönyv Dobsina bányaváros alapításának 600 éves évfordulójára*. Putnok, 1927. Tapody Á. Könyvnyomdája, 238 old.

HANVAI J. Ede: *A dobsinai jégbarlang és környéke*. Bp. 1908. Posner Károly Lajos, 24 old.

HECKENAST Gusztáv: Lányi Pál. (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez.) = *Történelmi Szemle*, 5. évf. 1962. 1. sz. 18-36. old.

HUNFALVY János (szerk.): *Gömör és Kishont egyesült vármegyék leírása*. Pest, 1867. Emich Gusztáv, CX, 360 old.

ILA Bálint: *Gömör megye. 1. köt. A települések története 1773-ig*. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó. (Dobsináról számos helyen közöl adatokat.) – 2. köt. Bp. 1944. Magyar Tudományos Akadémia. (Dobsina: 215-226. old.)

KRENNER József Sándor: *A dobsinai jégbarlang*. 6 könyomatú táblával. Bp. 1874. K. M. Természettudományi Társulat, 40 old.

LUX, Julius: *Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum. Dobschau*. München, 1959. Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, 166 p. 12 Taf., 1 Karte. [Veröffentlichungen des Südost-deutschen Kulturwerks. Reihe B. (Wissenschaftliche Arbeiten) 13.] (Több mint 300 tételes Dobsina-bibliográfiával!)

MIKULIK József: *A bánya- és vasipar története Dobsinán*. Budapest, 1881. Athenaeum, 80 old.

MRÁZ Gusztáv: *A dobsinai német nyelvjárás*. Bp. 1909. Magyar Tudományos Akadémia, 132 old. (Magyarországi német nyelvjárások 7.)

NAGY Dezső: A dobsinai „bulénerek” mondáiból. = *Néprajzi Közlemények*, 1957. 3-4. sz. 316-322. old. (Rudabányára beköltözött dobsinai bányászok mondái.)

PAPP Károly: *A Magyar Birodalom vasérc- és kőszénkészlete*. Bp. 1915. M. K. Földtani Intézet. (Dobsináról a 101-139. old.-on.)

PELECH E. János: *A sztraczenai völgy és a dobsinai jégbarlang*. Második javított és bővített kiadás. Bp. 1884. Franklin Társulat, 40 old. + 6 tábla. (Reprint kiadása: Rudabánya, 1985.)

PILTZIUS Gáspár: *A törökök betörése Dobsinára 1584. évi okt. hó 14-én. Latin eredetijének fordítása, előszóval és a szükséges magyarázatokkal*. Rozsnyó, 1903. Sajóvidék Könyvnyomda, 79 old.

SZIKLAY János - BOROVSZKY Samu (szerk.): *Gömör-Kishont vármegye*. Bp. 1903. Országos Monografiai-Társaság. (Dobsina: 130-138. old. és több más helyen.)

SZOMBATHY László: *Gömör-Kishont vármegye népoktatásügyének története*. Debrecen, 1909. Hegedüs és Sándor. (Dobsina: 181-190. old.)

TARJÁN Jenő: *A vasércbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán*. Bp. 1939. Pázmány Péter Tudományegyetem Nyelvészeti és Néprajzi Intézete, 82 old. (Német Nyelvészeti Dolgozatok III.)

UHERKOVICH Gábor: *A száz éve feltárt Dobsinai-jégbarlang*. = *Élet és Tudomány*, 1970. 28. sz. 1299-1304. old.

VALISKA, Juraj: *Nemecké nárečie Dobšinej. Príspevok k výskumu zanikania náreči enkláv*. Rim. Sobota, 1980. Gemerská vlastivedná spoločnosť, 305 old.

ZOMBORY Gusztáv: *Dobsina*. = *Vasárnapi Ujság*, 1868. 6. sz.